

SOLMAZ RÜSTƏMOVA-TOHIDI

tarix elmləri doktoru, prof.

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına

Şərqsünaslıq institutunun aparıcı elmi işçisi

sru_t@hotmail.com

ZIYA BÜNYADOV – BOYÜK ZİYALI

Açar sözlər – Ziya Bünyadov, ziyalı, Azərbaycan, Ermənistan, Dağlıq Qarabağ tarixi.

Ключевые слова – Зия Бунятов, интеллигенция, история Азербайджана, Армении и Нагорного Карабаха.

Key words - Ziya Bunyatov, intelligentsia, history of Azerbaijan, Armenia, Nagorno Karabakh.

Ziya Bünyadov haqqında bir çox epitetlərlə - hərbcı - qəhrəman, görkəmli alim, yorulmaz tədqiqatçı, əsl vətəndaş, ictimai və siyasi xadim, cəsur və mübariz şəxsiyyət və s. və s. danışmaq olar. Lakin diqqətlə yanaşılırsa bütün bu keyfiyyətlərin yalnız bir qaynaqdan – “ziyalı” – “intelligent” adlanan mənbədən gəldiyini görmək olar.

Bu baxımdan əvvəlcə ziyalı – intelligent anlayışının özünə bir aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Çox təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bu gün “ziyalı” anlayışı son dərəcə bəsitləşdirilərək sadəcə ali təhsil almış hər bir şəxsə aid edilir. Əslində isə, ilkin mənasında bu söz latın dilində geniş spektrdə əqli fəaliyyəti ifadə edirdisə, sonrakı dövrlərdə daha dəqiq bir ictimai məna kəsb etməyə başlayır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ziyalı – ziyalılar - intelligensiya anlayışı – “tənqidi təfəkkür tərzinə və bilik və təcrübəni sistemləşdirmək qabiliyyətinə malik olan şəxs və ya insanlar qrupu” kimi formalaşır. Lakin Ziya Bünyadova tətbiq edilərkən bu anlayışa mütləq “cəsarətli” sözü də əlavə edilməlidir. Belə ki, onu dövrünün bir çox “tənqidi təfəkkür tərzinə və bilik və təcrübəni sistemləşdirmək qabiliyyətinə malik olan” ziyalılarından, o cümlədən Azərbaycan ziyalılarından fərqləndirən cəhət, Ziya müəllimi məhz Böyük Ziyalı həddinə qaldıran xüsusiyyət, onun həm də son dərəcə cəsarətli olması, özünün tənqidi təfəkkür süzgecindən keçirdiyi bilik və təcrübəsindən aldığı nəticələri deməkdən və yazmaqdan çəkinməməyi olmuşdur. Buna bir sübut olaraq bir neçə nümunə gətirək: 1965-ci ildə Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı ilk fundamental monoqrafiyası nəşr olunur və dərhal nəinki Azərbaycan, ümumən Sovet tarixşünaslıq elmində böyük əks səda doğurur. Burada müasir Rusiya tarixçisi K.B.Yumatova müraciət edək: “Ziya Musayeviç Bünyadov – son dərəcə qeyri-adi şəxsiyyətdir. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı, Sovet İttifaqı qəhrəmanı, məşhur tarixçi. Onun hələ 1960-cı illərdə irəli sürdüyü bir neçə elmi müddəalar partiya ideoloqları və erməni tarixçiləri arasında olduqca kəskin neqativ reaksiya doğurmuşdu. Məsələn, onun 1965-ci ildə yazdığı “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” kitabı ortadoks sovet tarixçiləri tərəfindən geniş miqyaslı tənqiddə məruz qalmışdı, belə ki, bu əsərdə Qafqazda erməni dövlətçiliyinin tarixi ənənələri şübhə altına qoyulurdu.(1)

Beləliklə, məhz 1965-ci ildən başlayaraq, hələ Dağlıq Qarabağ hadisələrinin öz aktiv fazasına daxil olmasından 33 il əvvəl Ziya Bünyadov erməni və onları dəstəkləyən böyük bir tarixçi alimlər korpusu ilə son dərəcə ciddi və kəskin elmi disputların əsasını qoyur. Nəzərə alınmalıdır ki, 1950-1980-cı illər Azərbaycan tarix elminin ən parlaq və ən məhsuldar dövrüdür, sərt kommunist ideologiyası çərçivəsində olsa belə, Azərbaycan xalqının və

dövlətçiliyinin formalaşması və təşəkkülü ilə bağlı sözün əsl mənasında elmi fundamental monoqrafiyalar, ilk növbədə ən müxtəlif mənbələrdən alınmış zəngin faktik materiala əsaslanan əsərlər məhz bu dövrdə yazılıb. Bu illər Azərbaycan tarix elmində Əbdülkərim Əlizadə, Əlisöhbət Sumbatzadə, İqrar Əliyev, Həsi Abdullayev və b. kimi nəhəng simalar çalışırdı. Lakin etiraf edilməlidir ki, həmin dövrün ən aparıcı alimlərindən heç biri Ziya Bünyadov səviyyəsində Sovet-erməni tarixçiləri ilə elmi diskussiyalara girməmiş və onun qədər sərt, cəsarətli mövqe nümayiş etdirməmişdir. Həmin dövrdən daha bir nümunə: 1964-cü ildə Azərbaycanın könüllü surətdə Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150 illiyi təntənə ilə qeyd edilir və Azərbaycan bu münasibətlə Lenin ordeni ilə təltif olunur. Bu zaman Ziya Bünyadov həmin fakta bir “düzəliş” edərək, bu prosesin heç də “könüllü” olmadığını bəyan edir. 60-cı illərdə hökm sürən ideologi-siyasi mühitdə, bütün sahələrdə olduğu kimi elmdə də ümumi konyukturanın hakim kəsildiyi bir şəraitdə belə fikir söyləmək hökumət və partiyaya qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirilirdi. (2) Təsadüfi deyil ki, Z. Bünyadov həmin illər ciddi təzyiqlərə məruz qalır, lakin dediyindən nəinki dönmür, əksinə bu müddəanı bütün Sovet tarixşünaslığı səviyyəsində mübahisə predmetinə çevirərək onun ətrafında elmi diskussiya yaratmağa nail olur, gənc Azərbaycan alimləri üçün isə bu məsələni ən azı sual altına qoymaq imkanı yaradır. Zaman Ziya Bünyadovun bu məsələdə də haqlı olduğu qədər, prinsipial və cəsarətli olduğunu göstərdi.

1960-1980-cı illər bir tarixçi-şərqşünas alim kimi Ziya Bünyadovun yaradıcılığı son dərəcə geniş diapazonu – Yaxın və Orta Şərqdən tutmuş Orta və Mərkəzi Asiya, Çin və Yaponiya tarixşünaslığı ilə bağlı ən müxtəlif elmi tədqiqatları ilə səciyyələnə bilər. Lakin məhz bu illərdə topladığı zəngin bilik və təcrübə və onları sistemləşdirmək qabiliyyəti Ziya Bünyadovu 80-cı illərin sonlarında Azərbaycan xalqının və Azərbaycan elminin qarşılaşdığı tarixi sınaq meydanında “ideoloji mübarizənin ön cəbhəsinə” gətirir. (3)

Artıq qeyd edildiyi kimi 1960-cı illərdən başlayaraq Z. Bünyadovun bir sıra elmi əsərləri erməni tarixşünaslarının diqqət mərkəzində olmuş və Azərbaycanlı alimə qarşı ən müxtəlif formalarda – elmi mübahisələrdən başlamış təhqir və hədyanlara qədər – sözün əsl mənasında müharibə elan edilmişdi. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ ətrafında hadisələrin başlanması ilə bu söz və informasiya müharibəsi son dərəcə geniş vüsət alır. Bu da qeyd olunmalıdır, yalnız dərin zəkaya deyil, həm də iti satirik qələmə və kəskin publisistik dilə malik olan Ziya Bünyadov daima bu hücumlara hər müəllifin öz səviyyəsində layiqli cavablar vermiş və onların heç birini diqqətdən kənar qoymamışdır. Bu baxımdan elmi-publisistik cavabın bariz nümunəsi sayıla biləcək “Qevork Eminin məcburi dialoqu haqqında” məqaləsini göstərmək olar. Yazıdan aydın olur ki, tanınmış erməni şairi Qevork Emin, “sən demə, tarixin hələ ilk çağlarında – nə az, nə çox – Heradot, Ksenofont, Plutarx, İosif Flaviy və Strabonla həmsöhbət olmuş” bir xalqın bu nümayəndəsi “özünün mədəni (sivil) təfəkkür yüksəkliyindən enməyə” məcbur olmuşdur. Buna səbəb isə – “Arsaxın”, yəni Dağlıq Qarabağın mənsubluğu məsələsində “azərbaycanlı akademik Ziya Bünyadovun “Voенно-исторический журнал”da çıxışından “bərk həyəcanlanması və qəzəblənməsi” olmuşdur. “Nəhayət ki, şair də dilə gəldi”, deyə bu yazıya münasibət bildirən Ziya Bünyadov Qevork Emindən ən əvvəl “qədim dövrlərin məşhur tarixçiləri” ilə bərabər “dəyirmi masa” ətrafında söhbət edənlər arasında nə üçün “baron Münhauzenin” (özünün hədsiz uydurmaları və gopçuluğu ilə məşhur olan ədəbi qəhrəman) adını “unutduğunu” soruşur. Lakin alim Ziya Bünyadovun Qevork Eminə və onun simasında bütün erməni ədəbi-elmi ictimaiyyətinə cavabı bu son dərəcə uğurlu kinayəsi ilə məhdudlaşmır. Dağlıq Qarabağın tarixinə dair arqumentlərlə kifayətlənməyərək, Ziya Bünyadov erməni tarixi saxtakarlığının bir nümunəsi kimi “erməni xristianlığı” və “Erməni

Apostol kilsəsi” məsələsinə toxunur və bu zaman bir daha özünün geniş və dərin elmi erudisiyasını nümayiş etdirir. Belə ki, erməni müəlliflərinin guya ermənilərin dünyada birinci olaraq 301-ci ildə, yəni Bizans imperiyasından da 12 il əvvəl xristianlığı rəsmi din kimi qəbul etməsi iddialarını elmi mənbələrə istinadən təkzib edir, 313-cü xristianlığın əvvəl Alban, sonra Gürcü, və daha sonra Bizans tərəfindən qəbul edildiyini, ermənilərin isə yalnız 270 ildən sonra, xristianlığa gəldiyini sübut edir. Bu baxımdan Z.Bünyadov Erməni kilsəsinin 1700 illik, ilk dəfə Azərbaycan xanlığının mərkəzi kimi XVI əsrdə yaşayış məskəni kimi əsas qoyulmuş Yerevan şəhərinin isə 2750–illik yubileylərinə hazırlaşan Qevork Eminin həmvətənlərinə bu “təntənələri” təxirə salmağı məsləhət görür. (4) Bu yazıda Z.Bünyadov bəlkə də başqalarının diqqət yetirmədiyi daha bir incə məqama toxunur. Erməni Qriqorian kilsəsinin özünü “Apostol kilsəsi” (yəni bilavasitə İsanın apostolları - əshabələrindən biri tərəfindən yaradılan kilsə) adlandırmasının da həqiqətdən uzaq olduğunu, Qriqorinin apostol deyil, yalnız apostol Yeliseyin tələbəsi olduğunu diqqətə çəkir. Burada bir məqamı dəqiqləşdirək ki, ki, Erməni kilsəsinin “Apostol” deyil məhz “Qriqorian” adlandırılması rus hökuməti tərəfindən dövrüyyəyə buraxılmışdır və bu ad ermənilərin özləri tərəfindən işlədilmir. Həmçinin, Qriqorinin adı nəinki apostol, heç “apostol kişiləri”, yəni apostollarla təmasda olmuş, kitablar yazmış və kilsələr yaratmış insanlar sırasına da daxil edilmir. Bu faktın Z. Bünyadovun nəzərindən qaçmaması sözsüz ki, onun bir alim kimi müxtəlif din və məzhəblərin tarixinə dərinləndirən bələd olmasından irəli gəlirdi.

Ümumiyyətlə, 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Ziya Bünyadovun dövrü mətbuatda Erməni müəlliflərinin əsrlərdən bəri bu və digər qəbildən olan tarixi saxtakarlıqları açıqlayan yüzdən artıq məqaləsi və müsahibəsi dərc olunmuşdur. Maraqlıdır ki, onların böyük əksəriyyətinə erməni mətbuatında və elmi nəşrlərində dərhal cavab verməyə cəhd göstərilmişdir ki, bu da ən əvvəl erməni müəlliflərinin Azərbaycan mətbuatını, xüsusilə Z.Bünyadovun çıxışlarını diqqətlə izlədiklərini göstərirdi. Bu baxımdan Ziya Bünyadovun “Azərbaycan” qəzetinin 1989-cu il 6 noyabr tarixli nömrəsində dərc olunmuş “Miflər və mif yaradanlar” məqaləsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu məqalədə Z.Bünyadov erməni mətbuatı və elmi ədəbiyyatında geniş yer almış bir neçə uydurma müddəaları - “mifləri” məntiqlə, eyni zamanda özünəməxsus bir sarkazmla təkzib edərək, “mif yaradıcılarını” da - Silva Kaputikyan, Zoriy Balayan, Baqrat Ulubabyan, P.Muradyan və b. adbaad sadalamaqla kifayətlənməmiş, “onları cidd-cəhdlə dəstəkləyən Starovoytova, Saxarov, Stankeviç, Volski və b. rusiyalı xadimləri “diletant zülyutanlar” adlandırmışdır. (5) Bu da qeyd olunmalıdır ki, həmin yazıda Ziya Bünyadov ilk dəfə olaraq 26 Bakı Komissarlarının fəaliyyətinin Azərbaycan xalqı və Azərbaycan Cümhuriyyət Respublikası əleyhinə erməni millətçilərinin və onların havadarlarının təxribatı kimi qiymətləndirmiş və beləliklə bu “müqəddəs” mövzunu da geniş diskussiya obyektinə çevirmişdir. Bu məqalənin qəzetdə dərc olunmasına baxmayaraq, o, istər Ermənistan, istər Rusiyanın elmi və mətbuat dairələrində o qədər geniş əks-səda doğurmuşdu ki, Z. Bünyadova qarşı kampaniyanın daha da güclənməsinə və onun artıq erməni-rus müstəvisinə keçməsinə səbəb olmuşdu.

Lakin həmin dövr Ziya müəllimin bu sahədə fəaliyyəti təbii ki, yalnız mətbuatda çıxışları ilə məhdudlaşmırdı. 1990-cı ildə akademik Ziya Bünyadovun redaktorluğu ilə rus dilində “Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə” adlı Azərbaycanın XIX-XX əsrlər ən aktual problemlərini əks etdirən ilk sənədlər toplusu nəşr edilir. (6) Məqalələr, arayışlar, tarixi sənədlər və mənbələr, arxiv sənədlərindən ibarət olan bu topluya Ziya Bünyadovun “Nə üçün Sumqayıt ?” məqaləsi də daxil edilir. Mübaliğəsiz demək olar ki, Azərbaycanın tam informasiya blokadasında olduğu, torpaqlarının və əhalisinin işğala və təcavüzə məruz qaldığı

haldə haqq səsini dünya ictimaiyyətinə çatdırma bilmədiyi, əksinə ermənilər tərəfindən planlı surətdə “vəhşi və qaniçən” xalq kimi təqdim edildiyi və bunun sübutu kimi 1988-ci il “Sumqayıt hadisələrinin” nümunə gətirildiyi bir vaxtda Ziya müəllimin “Nə üçün Sumqayıt? Vəziyyətin təhlili” (7) adlı məqaləsi bir hadisə sayıla bilər. Belə ki, bu yazı, sadəcə bir müəllimin həmin hadisələrə aydınlıq gətirmək, bu hadisələrə gətirib çıxaran tarixi prosesləri izləmək, və nəhayət, Sumqayıt faciəsinin SSRİ-nin təhlükəsizlik orqanları və erməni gizli təşkilatları tərəfindən təşkil edilmiş təxribat olduğunu göstərmək cəhdi deyil, Azərbaycan xalqının bütün bu məsələlərdə mövqeyini ortaya qoymaq və o zamankı Sovet rəhbərliyindən də ədalətli mövqə tələb etmək aktı kimi qiymətləndirilə bilər. Və bu tələbin ən azı eşidilməsi üçün məhz Ziya Bünyadov kimi tanınmış, nüfuzu bir şəxsin öz səsini qaldırması zəruri idi.

Bütün bu deyilənlər Ziya Bünyadovun artıq sadəcə tarixçi-alim çərçivəsindən çox-çox kənara çıxaraq bir vətəndaş, sözün həqiqi mənasında ziyalı kimi fəaliyyət göstərdiyinin bariz nümunəsi idi. Bu fəaliyyət isə yalnız elmi-tarixi çıxışlarla məhdudlaşmırdı. Həmin illər son dərəcə geniş ictimai fəallıq nümayiş etdirən Azərbaycan xalqının meydan hərəkətində Ziya müəllimin tribunallardan yüksələn inamlı səsi çox böyük təsir gücünə malik idi. Təsadüf deyil ki, hadisələrin gedişi, fəal vətəndaş mövqeyi və mənsub olduğu xalqın yalnız keçmiş tarixi üçün deyil, bu günü və gələcəyi üçün duyduğu məsuliyyət hissi Ziya Bünyadovu son nəhayətdə siyasətə gətirir. Azərbaycan xalqının üzlaşdığı ağır vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız güclü dövlətçilikdə görə alim bu dövlətçiliyi qoruyub saxlaya biləcək siyasi qüvvə kimi yaranmaqda olan Yeni Azərbaycan Partiyasını görür və məhz bu partiyanın sıralarına daxil olaraq onun sədr müavini olur. Azərbaycan Milli Məclisinə deputat seçilməklə isə Ziya Bünyadovun siyasi fəaliyyətində daha bir mühüm mərhələ başlayır.

Qeyd etmək lazımdır, 1990-cı illərdə ictimai-siyasi xadim kimi son dərəcə geniş fəaliyyətinə baxmayaraq Ziya müəllim heç zaman elmi fəaliyyətdən kənarda qalmamış, bu illərdə özünün hədsiz iş qabiliyyəti, enerji və geniş intellektual maraq dairəsinin nümayişi sayılacaq ən müxtəlif mövzularda kitablar, məqalələr, rəylər və s. yazmışdır. Bu nəşrlər arasında 1937-39-cu illər Stalin repressiyalarının qurbanı olmuş Azərbaycanın bir sıra elm, incəsənət və mədəniyyət xadimlərinin uydurma “cinayət işləri” barədə yazdığı sənədli oçerklərdən ibarət “Qırmızı terror” (8) kitabından başlayaraq tarixçi alim Bəxtiyar Nəcəfovun Cənubi Qafqazda erməni millətçiliyinin tarixinə həsr edilmiş ikicildlik “Düşmənin üzü” adlı kitabına yazdığı “Ön söz əvəzi” adlı rəy (9) dediklərimizə sübutdur. Təsadüfi deyil ki, Ziya Bünyadovun əsərlərinin “Bibliografiya”-sı özlüyündə sənədli bir nəşriyyədir.

Daşdığı Ziya adını ömrünün bütün mərhələlərində Böyük Ziyalı olmaqla tam mənada doğrultmuş Ziya Bünyadov bu gün də Azərbaycan xalqı və Azərbaycan elmi üçün bir kamillik, ədalət və cəsarət simvolu, əvəzolunmaz bir alim-şəxsiyyət olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. К.В.Юматов. Дискуссии по проблеме Нагорного Карабаха в научной периодической печати Армении и Азербайджана в 1987-1991 гг. sun.tsu.ru/mminfo/000063105/330/image/330-095.
2. Вах: Вəkir Nəbiyev. Gərkəmli alim. “Elm” qəzeti, yanvar 1919, № 1-2.
3. К.В. Юматов. Дискуссии по проблеме Нагорного Карабаха...
4. Зия Буниатов. О вынужденном диалоге Геворга Эмина. «Бакинский рабочий», 9 февраля 1991 г.
5. Зия Буниатов. Мифы и мифотворцы. «Азербайджан», 6 ноября 1989 г.

6. История Азербайджана по документам и публикациям. Под редакцией акад. З.М. Буниятова. Составитель Н.М.Велиханлы. Баку, 1990.
7. Зия Буниятов. Почему Сумгаит ? Ситуационный анализ. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, с. 355-363.
8. Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. Bakı, 1993.
9. Зия Буниятов. Вместо предисловия. Бахтияр Наджафов. Лицо врага. Баку, 1993, с. 3-7.

СОЛМАЗ РУСТАМОВА-ТОГИДИ
доктор исторических наук,
проф. Институт Востоковедения
им. акад. З.М.Буниятова
sru_t@hotmail.com

ЗИЯ БУНИЯТОВ – ИНТЕЛЛИГЕНТ С БОЛЬШОЙ БУКВЫ

В статье рассматривается научная деятельность великого Азербайджанского историка и востоковеда Зии Мусаевича Буниятова через призму понятия «Интеллигент», вобравшего в себе такие качества как критический способ мышления и способ к систематизации знаний и опыта. Автор причисляет сюда и такие качества, как смелость и гражданская активность, которые отличали личность и научную позицию З. Буниятова, особенно в его научных дискуссиях и противостояниях с армянскими учеными и общественными деятелями.

Dr. Solmaz Rustamova-Togidi
Prof. Dr. in History,
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Institute of Oriental Studies named after Z. M. Bunyatov
sru_t@hotmail.com

ZIYA BUNYATOV - AN INTELLECTUAL WITH A CAPITAL "I"

The article deals with the scientific activity of the great Azerbaijani historian and oriental studies scholar Ziya Musaevich Bunyatov through the prism of the concept of "intellectual," which reflects qualities such as critical thinking and systematic ways to organize knowledge and experience. The author also includes qualities like courage and civic activity, by which Z. Bunyatov's scientific position was distinguished, especially in academic discussions and confrontations with Armenian scholars and public figures.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)